

રાણી દુર્ગાવતી.

“ગુણમુદરી”ના સૌજન્યથી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૮૧૩ કિમ્બ ૦-૧-૦

ગ્રંથનામ ૨૧૫૧ દુર્ગાવલી.

વર્ગિક ૨ : ૩

સંપાદક :

શ્રી પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેશાધ.

પ્રકાશક:

મંગારામ ખન્ના

સચાલક:

શ્રી હિન્દુ સાહિત્ય પ્રચારક મંડળ
રાયપુર, અમદાવાદ.

મુદ્રક:--ગોવિંદલાલ મોહનલાલ જાની.
શ્રી કીશ્ના પ્રિન્ટરી, રતનપોળ, અમદાવાદ

સંવત ૧૯૯૮
૨૦૦૦)

સને ૧૯૪૨
ક્રીમત ૦-૧-૦

રાણી દુર્ગાવતી

ધર્મ અને કર્મની વેલી ઉપર પોતાની જાતનું અભિદાન આપનાર વીરાંગના દુર્ગાવતીની જીવન કથાથી હિન્દુ યુવકો અને યુવતીઓ જોઈએ તેટલાં માહિતગાર નથી કારણ કે આપણા ઇતિહાસનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં રાણી દુર્ગાવતીની જીવનકથાને મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવેલું નથી. એક લેખકે રાણી દુર્ગાવતીનું નીચે પ્રમાણે શબ્દચિત્ર આલેખેલું છે.

“ રાણી દુર્ગાવતી એક અતિ સુંદર સ્ત્રી હતી. સૌંદર્યની તો તે સાક્ષાત્ પ્રતિમા હતી એમ કહીએ તો તેમાં અતિશયોક્તિ જેવું ખીલકૂલ નથી. એનું સૌંદર્ય અપાર્યોવ હતું. તેમાં તો સાક્ષાત્ પરમાત્માનું તેજ દષ્ટિગોચર થતું હતું. પવિત્રતામાં તો તેની સરખામણી સતી સીતા અને સ.વિત્રી સાથે કરી શકાય એમ છે. તે રાણી હતી, મહારાણી હતી. મહારાણીનું ઝોજ ૫ તથા પ્રતિભા તેનામાં પ્રત્યક્ષ નજરે પડતાં હતાં. રાજસિંહાસન ઉપર જ્યારે તે બેસતી ત્યારે તે સાક્ષાત્ લક્ષ્મી કે સરસ્વતીનો અવતાર હોય એવો જ સર્વને ભાસ થતો. રાજદારી વિષયોમાં તે એટલી બધી પ્રવીણ અને કાર્પણ હતી કે આપણે તેને આણુકવતી સાથે સરખાવી શકીએ. તે દયાનો અવતાર હતી. મરીઓનાં દુઃખો દુર કરવામાં તેમ પોતાની સમસ્ત પ્રજા પ્રત્યે પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ રાખી તેમને હરેક રીતે સહાય કરવામાં તે નિરંતર મચેલી રહેતી. શૌર્ય, સ્વાતંત્ર્ય અને કર્મ વીરતાની તો તે સજ્જત મૂર્તિ હતી. પોતાના એક હાથમાં લાંબો ત્રાજો અને બીજા હાથમાં વીજળીની માફક ચળકતી કટાર પકડી તે પોતાના સુંદર અને તેજસ્વી ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ રણક્ષેત્રમાં

ધુમતી અને સિંહનાદ કરી પોતાના સેનિકામાં ચેતન રેડતી ત્યારે તો તે સિંહ ઉપર સવાર થઈ રણે ચડેલી દુષ્ટોનો સંહાર કરતી સાક્ષાત્ રણચંડી દુર્ગા જેવી દેખાતી હતી. તે વખતે તો જોનારને એવો જ ભાસ થતો હતો કે દુર્ગા દેવોએ ફરીથી આ પૃથ્વી ઉપર દુષ્ટોનો સંહાર કરવા જન્મ લીધો છે. ”

દુર્ગાવતી ગોંડ પ્રદેશમાં આવેલા મેહરાજ મહોવા નગરના ક્ષત્રિય રાજા ચંદનદાસની પુત્રી હતી. ચંદનદાસ આબરમો ને શૈરશાહનો સમકાલીન હતો. દુર્ગાવતીમાં જન્મથી જ પવિત્રતા, તેજસ્વીતા તેમ હરેલપણું નજરે પડતાં હતાં. રાજકુમારી દુર્ગાવતીનું બાળપણ વીતી ગયું અને તેણે મુખ્યાલયમાં પ્રવેશ કરવા માંડ્યો એટલે તેના પિતાને તેના લગ્ન માટે ચિંતા થવા લાગી. તેણે સ્વયંવરની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. અને અખિલ હિંદના બધા હિન્દુ રાજાઓ અને રાજકુવરોને સ્વયંવરમાં હાજર રહેવાનાં આમંત્રણો મોકલ્યાં. સ્વયંવર મંડપમાં કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધીના તથા દારકાથી તે જગન્નાથપુરી સુધીના અનેક હિન્દુ રાજાઓ અને રાજકુવરો આવી પહોંચ્યા અને પોતાને માટે નક્કી કરેલા આસનો ઉપર ગોઠવાઈ ગયા. સ્વયંવરમાં નજદીકના પ્રદેશ બુદેલખંડમાં આવેલા ગડમંડળના ક્ષત્રિય રાજા દિલીપસિંહને આમંત્રણ નહોતું કારણ કે રાજા ચંદનદાસ અને દિલીપસિંહ વચ્ચે પેઢીવરના અણુમતાવો ચાલ્યા કરતા હતા. રાજપુત્રી દુર્ગાવતીએ રાજા દિલીપસિંહનાં શૌર્ય, દેશભક્તિ તથા ધર્મચીરતા સંબંધી બધું સાંભળ્યું હતું. એટલું જ નહિ પણ તેની સૌમ્ય મૂર્તિનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન પણ તેણે એકવાર કર્યાં હતાં. એક સમયે રાજા દિલીપસિંહ લાંબી મુસાફરી કરી પોતાને નગર પાછો ફરતો હતો. રસ્તામાં ચંદનદાસની રાજધાનીનું નગર મેહરાજ આવતું હતું. રાજા ચંદનદાસની બાથ બહાર તે અને તેનો રસાલો નગર બહાર આવેલી રાજા ચંદનદાસની વાટિકામાં વિશ્રાંતિ લેવા બેઠી થોભ્યા હતા. તે વખતે અનાયાસે દુર્ગાવતીએ તેનાં દર્શન કર્યાં હતાં અને તેની સાથે થોડી બણી વાતચીત કરવાનો અમૂલ્ય અવસર પણ તેને મળ્યો.

હતો. તે સમયથી દુર્ગાવતી રાજા દિલીપસિંહ સાથે પ્રેમમાં પડી હતી. તેણે તે મનથી સંકલ્પ પણ કરી લીધો હતો કે પરણું તો રાજા દિલીપસિંહને જ પરણું નહિ તો આ જન્મ કુમારિકાત્વન પાળું. તે તે દરરોજ આનંદદાયક કલ્પનાસૃષ્ટિમાં મહાલ્યા કરતી હતી, “ મારો સ્વયંવર થશે. સ્વયંવર મંડપમાં હાથમાં વરમાળા લઈ હું હસતી હસતી પ્રવેશ કરીશ અને મારા પ્રાણેશ્વર દિલીપસિંહના કંઠમાં વરમાળા પહેરાવીશ. ” કલ્પનાના સુખની પ્રત્યક્ષ સિદ્ધિ થવાનો સમય આગ્યો. એટલે દુર્ગાવતી હાથમાં વરમાળા લઈ મલકાતી મલકાતી સ્વયંવર મંડપમાં દાખલ થઈ. તે બિચારીને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે આણુખનાવને કારણે તેના પિતાએ રાજા દિલીપને તે સ્વયંવરમાં આવવાનું આમંત્રણ સરખું એ આપ્યું નહોતું.

બધા રાજાઓ અને રાજકુવરો સ્વયંવરમંડપમાં પોતપોતાના સ્થાન ઉપર ગોઠવાઈ ગયા હતા અને રાજા ચંદનદાસની આજ્ઞાથી દુર્ગાવતી હાથમાં વરમાળા લઈ સ્વયંવર મંડપમાં બધે ફરી વળી. બધા રાજાઓ અને રાજકુવરો અતિ આતુરતાથી જોઈ રહ્યા હતા કે સૌંદર્યની આ સાક્ષાત દેવી કાના ઉપર પ્રસન્ન થશે અને કાને વરમાળા આરોપશે. સ્વયંવરમાં કાઈ પણ સ્થળે દુર્ગાવતીએ તેના હૃદયેશ્વર દિલીપસિંહને દાઢો નહિ એટલે ઉદાસ થઈને કાઈને પણ પણ વરમાળા પહેરાવ્યા વગર તે સ્વયંવર મંડપમાંથી ચાલી ગઈ. રાજા ચંદનદાસ પહેલાં તો એવું સમજ્યો કે આ બધા ઠાઠમાઠથી અને અનેક રાજાઓ અને રાજકુવરોને જોઈ છોકરી ગભરાઈ ગઈ છે. તેથી તેણે નોકરોને આજ્ઞા કરી કે “ બહેનને ફરીથી સ્વયંવર મંડપમાં બોલાવી લાવો. ” એ જ પળે સ્વયંવર મંડપના પ્રવેશ દ્વાર આગળ એક ઘોડેસ્વાર આવી પહોંચ્યો. તે લાંબી મજલ કાપી દોડતે ઘોડે આવ્યો હતો એમ તેના ઘોડાના મોંમાંથી નીકળતા શીણના ગોટગોટા તેમ આખા શરીર ઉપરથી નીતરતા પરસેવાના રેલાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડતું હતું. ઘોડા ઉપરથી ઉતરી તેણે

દમામથી સ્વયંવર મંડપમાં પ્રવેશ કર્યો. આ નવો યુવકકોણ હશે ? એને એવું શું અગત્યનું કામ હશે કે આજ સમયે આમ દોડતે ઘોડે એ અહીંઆ આવ્યો હશે ? આવા આવા પ્રશ્નો દરેક જણ એકબીજાને પુછવા લાગ્યા. પિતાની આજ્ઞાને માન આપી સ્વયંવર મંડપમાં વરમાળા લઈ ફરીથી દાખલ થયેલી દુર્ગાવતીની દષ્ટિએ પણ આ યુવક પડ્યો. તેણે એ યુવકને એકદમ ઓળખી કાઢ્યો. તેના ઉદાસીન ચહેરા ઉપર એકદમ આનંદ અને ઉત્સાહ જ્વાળા રજ્યા. ઉતાવળાં ડગલાં ભરી ખીણું કાઢી કાંઈ પણ સમજી શકે ત્યાર પહેલાં તો દુર્ગાવતીએ આ નવા આવેલા યુવકના ગળામાં વરમાળા પહેરાવી દીધી. તેણી પોકારનાર ચોપદારો અને ખારોટોએ મોટે સાદે જાહેર કર્યું કે રાજકુંવરી દુર્ગાવતીએ ગદ્દ મંડલાના રાજા દિલીપસિંહના ગળામાં વરમાળા પહેરાવી છે.

પોતાના ગળામાં વરમાળા આરોપાઈ કે તુરત જ નવો આવેલો યુવક મંડપની બહાર આવ્યો તે જોટલી ત્વરાથી આવ્યો હતો તેટલી જ ત્વરાથી પોતાના ઘોડા ઉપર આરૂઢ થઈ તેણે ઘોડા મારી મુક્યો. શું બન્યું છે તેનો પુરેપુરો ખ્યાલ સ્વયંવર મંડપમાં બેઠેલા રાજાએ અને રાજકુંવરોને આવે ત્યાર પહેલાં તો નવો આવેલો યુવક સર્વની નજર આગળથી અદશ્ય થઈ ગયો. રાજા ચંદનદાસને જ્યારે વસ્તુ સ્થિતિનો પુરેપુરો ખ્યાલ આવ્યો ત્યારે તેને ખુબ જ ક્રોધ ચઢ્યો, તેની આંખમાં ખુબસ બરાઈ આવ્યું. ક્રોધાવેશમાં તેણે મ્યાનમાંથી તરવાર બહાર કાઢી અને ગુસ્સામાં દુર્ગાવતી સામે જોઈ તે બોલ્યો “ઓ કમન્યખત છોકરી, તેં આ શું કર્યું ? તને તો હું એક નિર્દોષ બાલિકા સમજતો હતો. તારામાં આટલી નિર્લજ્જતા ક્યારની આવી ? તેં કાના ગળામાં વરમાળા પહેરાવી છે તેનું તને જ્ઞાન છે ? રાજા દિલીપસિંહ તો મારો પેઢીધરનો શત્રુ છે. તારા પિતાના શત્રુને તારો પતિ બનાવી તેં તો મારી ઇકાતેર પેઢીને કલંક લગાડ્યું છે. દિલીપને મારી છોકરી આપું તેના કરતાં તો એ કુલાંગારનો હું શિરચ્છેદ કરું તો જ મારો ક્રોધાગ્નિ કાંઈક શાંત પડે.”

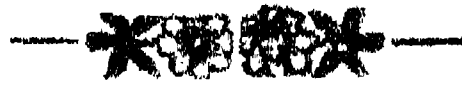
થોડી વાર શાંતિ ધારણ કર્યા પછી રાજા બોલ્યો, “ઓ નાલાયક દીકરી, હું તને જીવતા રહેવાનો એક પ્રસંગ આપું છું. થયું તે તો થઈ ગયું. કાટિ ઉપાયે હવે તે મિથ્યા થઈ શકે એમ નથી. તું ફરીથી સ્વયંવર મંડપમાં બીજી વરમાળા લઈ પ્રવેશ કર અને ત્યાં બેઠેલા રાજાએ કે રાજકુવરો પૈકી ગમે તેના ગળામાં વરમાળા પહેરાવ જો એ તને પત્ની તરીકે સ્વીકારે તો હું તારા લગ્ન તેની સાથે કરવા તૈયાર છું.” રાજા અને તેની પુત્રી વચ્ચે ચાલી રહેલી આ ઘટના જોઈને આજુબાજુ એકઠા થયેલા લોકોના હૃદયમાં પણ ભય વ્યાપી રહ્યો. શું થશે તેની કલ્પનાથી બધા થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા. આખા સ્વયંવર મંડપનો રંગ બદલાઈ ગયો. આનંદને બદલે સર્વત્ર શોક છવાઈ રહ્યો. દુર્ગાવતીએ હિંમત અને શાંતિથી વિવેકપૂર્વક જવાબ દીધો, “પૂજ્ય પિતાજી, હું ઘણી જ દિલગીર છું કે આપની આ નવીન આજ્ઞાનું મારાથી પાલન થઈ શકે એમ નથી. ધર્મશાસ્ત્ર, પતિવ્રત મારો અંતરઆત્મા તેમ જ આપણા પ્રચલિત લોકાચાર બધા જ મને કહી રહ્યા છે કે એક વાર જે પુરૂષના ગળામાં મેં વરમાળા પહેરાવી છે તે જ મારો સ્વામી છે. બીજા પુરૂષના ગળામાં હવે મારાથી કદી પણ વરમાળા પહેરાવી તેને મારો પતિ બનાવી શકાશે નહિ. સતીને તો એક જ પતિ હોય. વીર ક્ષત્રાણી પોતાનો પતિ એક જ વાર પસંદ કરી લે છે. મેં રાજા દિવ્રીપસિંહને મનથી મારો પતિ માની લીધો છે. મેં જાણી જોઈને જ એમના ગળામાં વરમાળા પહેરાવી છે. તમે બંને મારું માથું કાપી નાખો, મારા ટુકડે ટુકડા કરી નાખો પણ હું મારો ક્ષત્રાણીનો ધર્મ કદી ચુકોશ નહિ. હવે બીજા કોઈના ગળામાં વરમાળા પહેરાવી તેને મારા પતિ તરીકે હું સ્વીકારું એ તો કદી પણ બનવાનું નથી.”

દુર્ગાવતીનો આ હિંમતભરેલો જવાબ સાંભળી દુર્ગાવતીએ ગભરાટમાં નવા આવેલા યુવકના ગળામાં વરમાળા પહેરાવી દીધી છે એવો રાજા અંદનદાસના મનમાં ઘડીબર પડેલો ભય હવે દૂર થઈ ગયો.

સ્વયંવર મંડપમાં જાહેરાત કરવામાં આવી કે સભા બરખાસ્ત કરવામાં આવે છે. એ જાહેરાત સાંભળી ત્યાં બેઠેલા રાજાઓ અને રાજકુવરો પોતાની જગ્યા ઉપરથી ઉઠ્યા અને તેમણે પોતપોતાના મુકામ તરફ ચાલવા માંડ્યું.

રાજા ચંદનદાસે દુર્ગાવતીને બહુ બહુ સમજાવી, અનેક જાતની થમકીઓ આપી પણ તેણે પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહી. છેવટે તેને કેદમાં પુરવામાં આવી અને પુષ્કળ કષ્ટ આપવામાં આવ્યું. રાજા દિલીપસિંહ આ બધી ઘટનાથી વાકેફ રહેતો. તેણે હોતો મારફતે ચંદનદાસને સમજાવવા પુષ્કળ પ્રયાસો કર્યા પણ એ પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા. એટલે તેણે છેવટે ચંદનદાસની રાજધાની ઉપર ઓચિતો હાથો માર્યો અને દુર્ગાવતીને કેદખાનામાંથી મુક્ત કરી પોતાની રાજધાનીમાં લઈ આવ્યો. ત્યાં રાજા દિલીપસિંહ અને દુર્ગાવતીનાં વિધિપૂર્વક લગ્ન કરવામાં આવ્યાં.

(૨)

ગા. ૩ મંડળ મધ્યહ્નમાં સુદેવખંડમાં પ્રયાગરાજ્યથી અગ્નિપુષ્પે ૧૦૦ કેસ—(૨૦૦ માઇલ) દૂર આવેલું છે. ઇ. સ. ૧૩૫૦ માં એ નગરમાં ક્ષત્રિય રાજા વીર દિલીપસિંહજી રાજ કરતો હતો. જે દિલીપસિંહના ગળામાં દુર્ગાવતીએ પોતાના પિતાની ઇચ્છા અને આજ્ઞાની વિરુદ્ધ જ્યાં સ્વયંવર મંડપમાં વરમાળા પહેરાવી હતી તે આજ દિલીપસિંહ હતો. એ સમયે સારા એ હિન્દુસ્તાનમાં મુસ્લીમોનું શાજ પ્રસરી રહ્યું હતું. જે થોડા ઘણા હિન્દુ રાજાઓ હજી સુધી પણ પોતાના સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરી શક્યા હતા તે પૈકીનો એક રાજા દિલીપસિંહ હતો. પવિત્ર ભારત ભૂમિમાં મ્લેચ્છોને સ્વચ્છંદપણે રાજ કરતા જોઈ દિલીપસિંહનું લોહી નિરંતર ઉકળી આવતું હતું.

સ્વાતંત્ર્યની ધગશે એના હૃદયમાં મજબૂત રથાન જમાવી દીધું હતું. દિન પ્રતિદિન મજબૂત બનતા મુસ્લીમોના સામ્રાજ્યમાં

પણ ગદમંડળની સ્વતંત્રતાનો વાવટો ફરકતો રાખવાનો તેણે નિશ્ચય કરી લીધેલો હતો. અને તેને માટે પોતાના પ્રાણની પણ આહુતિ આપવાને તે તૈયાર હતો. પરંતુ દૈવની ગતિ અકળ છે. પ્રભુએ દિલીપસિંહને લાંબુ આયુષ્ય આપ્યું નહિ. દુર્ગાવતી સાથે લગ્ન કર્યા પછી માત્ર ચાર જ વર્ષે દિલીપસિંહનું ભરણુવાનીમાં મૃત્યુ થયું. તેના અને દુર્ગાવતીના પ્રેમના પ્રતીક તરીકે પોતાની પાછળ એક પુત્રરત્ન તેણે મૂક્યું હતું. એ પુત્રરત્નનું નામ વીર નારાયણ હતું. દિલીપસિંહના મરણ સમયે તેના આ બાળપુત્રની વય માત્ર ત્રણ વર્ષની હતી.

દુર્ગાવતીએ પહેલાં તો પોતાના પ્રિય પતિની પાછળ સતી થઈ બળી મરવાનો વિચાર કર્યો; પણ સદ્ગત રાજ્યના વફાદાર મિત્ર અને રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન અધરસિંહે તેને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી કે “જો તમે પણ તમારા પતિની પાછળ તમારા પ્રાણનો નાશ કરશો તો બાળરાજા વીર નારાયણની સંભાળ કાણ લેશે? અને ગદમંડળની સ્વતંત્રતા જો તમારા પૂજ્ય પતિને અત્યંત પ્રિય હતી તેનું રક્ષણ કાણ કરશે?” પોતાના પતિના વફાદાર મિત્ર અને રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાનની આજીજીને વશ થઈ રાણીએ સતી થવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

એક વર્ષ સુધી પતિના મૃત્યુના શોકમાં તદ્દન નિવૃત્ત અને ધાર્મિક જીવન ગાળ્યા પછી દુર્ગાવતીએ રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી અને પોતાના બાળપુત્ર વીર નારાયણ વતી તેણે રાજ્યકારભાર ચલાવવા માંડ્યો. અધરસિંહ દુર્ગાવતીને હૃદયની ખરી રાજ્યભક્તિથી સહાય કરતો હતો.

દુર્ગાવતીને પણ તેની પ્રમાણિકતા અને રાજ્યભક્તિ ઉપર સંપૂર્ણ આસ્થા હતી તેથી તેની સલાહ લીધા વગર તે એક પગલું પણ ભરતી નહોતી. દુર્ગાવતી અને અધરસિંહના રાજ્યકારભાર દર્મોચ્ચાન ગદમંડળા ઉન્નાત અને આબાદીના શિખરે પહોંચ્યું. પ્રજાની આર્થિક

સ્થિતિ ધણી સુધરી મઠ પ્રગ્નના જનમાલને તેમ વસ્તીની વહુ બેટીઓને સંપૂર્ણ સંરક્ષણ મળતું હોવાથી ગડમંડળાની પ્રગ્ન પણ રાણી દુર્ગાવતી ઉપર પ્રસન્ન રહેતી હતી અને એને એક પવિત્ર દેવી સમજી તેના પ્રત્યે પૂજ્યભાવ રાખતી હતી. પોતાના પંદર વર્ષના અમલ દરમિયાન રાણી દુર્ગાવતીએ પ્રગ્નહિત અને પરોપકારનાં અનેક કાર્યો કર્યાં. જબલપુર નજદીક તેણે પોતાના પતિના સ્મારક તરીકે દિલીપસાગર નામનું એક સરોવર બંધાવ્યું. આ મોટા સરોવર દિલીપસાગરની નજીક પોતાની એક પ્રિય દાસીના સ્મારક તરીકે એક નાનું તળાવ પણ તેણે બંધાવ્યું. આ બે તળાવો ઉપરાંત તેણે અનેક મંદિરો તથા ધર્મશાળાઓ બંધાવ્યાં તેમ જ પ્રગ્નહિતનાં કેટલાંક જાહેર કાર્યો કર્યાં હતાં. રાણી દુર્ગાવતીએ ગડમંડળામાં એક ગજશાળા રાખી હતી. એ ગજશાળામાં ૧૪૦૦ હાથીઓ રાખવામાં આવ્યા હતા. રાણી દુર્ગાવતીએ પ્રગ્નહિતનાં અને પુન્યનાં એટલાં બધાં કાર્યો કર્યાં હતાં કે પ્રગ્ન તેને માતા તુલ્ય સમજી માન આપતી હતી.

આ સમયમાં દિલ્હીની ગાદી ઉપર મહાન શહેનશાહ અકબર રાજ્ય કરતો હતો. હિંદ દેશમાં આવેલા નાના મોટા બધા જ હિન્દુ કે મુસ્લીમ રાજ્યોને પોતાના તાબામાં આણી ચક્રવર્તીપણું પ્રાપ્ત કરી હિન્દમાં એક મહાન મોગલ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની અકબરની મહત્વાકાંક્ષા હતી અને રાજા માનસિંહ જેવા એક વફાદાર વીર રજપૂત સેનાધિપતિની સહાયથી અકબર પોતાની એ મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ પણ કરે જતો હતો. ભારતવર્ષમાં આવેલાં હિન્દુ તેમ જ મુસ્લીમ સ્વતંત્ર રાજ્યોને પોતાના તાબામાં આણવાના પ્રયાસો અકબરે શરૂ કર્યા. મધ્યહિંદમાં નર્મદા નદીના કિનારા ઉપર આવેલા ગોંદવનના પ્રદેશને પોતાના તાબામાં લાવવાને અકબરે પોતાના એક વીર સેનાધિપતિ

અસહજાનને પસંદ કર્યો. ગડમંડળાની વીર રાણી દુર્ગાવતીની બાહે શી, કાર્યક્ષતા તથા શૌર્ય તેમજ તેના અનુપમ સૌંદર્યની માહિતી અસહજાનને મળી ચૂકી હતી. ગડમંડળ સહેજાઈથી તામે કરી શકાશે નહિ તેમજ રાણી દુર્ગાવતીને સહેજમાં હરાવી શકાશે નહિ એવી ખબર અસહજાએ શહેનશાહ અકબરને આપી તેથી શહેનશાહ અકબરે અસહજાનની મદદે ખાસ ચૂંટી કાઢેલું નવું સૈન્ય મોકલ્યું. આ નવું સન્ય પોતાની કુમકે આવી પહોંચતાં જ અસહજાએ ગડમંડળા સર કરવાના પોતાના પ્રયાસો શરૂ કર્યા.

આ તરફ રાણી દુર્ગાવતીને પણ મોગજોના આક્રમણની ખબર મળી ગઈ હતી. પ્રથમ તો રાણી દુર્ગાવતીએ પોતાના વીર, વફાદાર અને કાર્યક્ષ પ્રધાન અધ્યક્ષિંહને બની શકે તો માનભરેલી સલાહ કરવા અકબરની પાસે દિલ્હી મોકલ્યો. આ બાહોશ પ્રધાને યુદ્ધને અંગે ચતી મનુષ્યોની નાહક કતલ, પ્રાપ્તે માથે પડનારી બીજી અનેક હાડમારીઓ, આફતો તથા દુર્દશા અટકાવવાના હેતુથી શહેનશાહ અકબર સાથે માનભરેલી સલાહ કરવા પોતાથી બનતું બધું કર્યું. પણ સલાહ માટેના તેના સર્વ પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા. ગડમંડળા ઉપર સ્વાતંત્ર્યનો વાવટો ફરકતો રહ્યા કરે તે વાત શહેનશાહ અકબરને રૂચતી આવી નહિ. તેને તો હિન્દ દેશના દરેકે દરેક હિન્દુ તેમ મુસ્લીમ રાજાઓને પોતાના તાબાના ખંડીયા રાજાઓ બનાવવા હતા. રાણી દુર્ગાવતી પોતાનાં હથીઆરો નીચે મૂકી અકબરનું શરણ સ્વીકારે અને ગડમંડળાનું રાજ્ય અકબરના તાબાનું ખંડિયું રાજ્ય બનીને રહે તો જ અકબર સલાહ કરે અને અસહજાનના સૈન્યને ગડમંડળા ઉપર હુમલો લઈ જતાં અટકાવે. આવી રીતે માનભંગ થઈને પોતાની સ્વતંત્રતા નષ્ટ કરીને, તથા પોતાના પુત્ર વીર નારાયણને એક મુસ્લીમ શહેનશાહના તાબાના ખંડિયા રાજા બનાવીને અકબર સાથે સલાહ કરવાનું રાણી દુર્ગાવતીએ, તેના પ્રધાન અધ્યક્ષિંહે તેમ તેના અહાર વર્ષના વીર પુત્ર વીર નારાયણે નાકબૂજ કર્યું.

આથી ઇ. સ. ૧૫૬૪ માં ૧૬૦૦૦ ઘોડેસ્વારો, ૧૮૦૦૦ પાયદળ સૈન્ય તથા અનેક તોપો સાથે ગડમંડળા તરફ અસહ્યાએ પોતાની કૃત્ય શરૂ કરી.

ગડમંડળામાં પણ આ ખબર તુરત જ પહોંચી ગઈ. પ્રગ્નમાં ગભરાટ ફેલાઈ ગયો; કારણ કે તે સમયે આખા હિન્દ દેશમાં શહેનશાહ અકબરનું સૈન્ય અજિત મનાતું હતું; અને તેનો તો કદી પરાજય થાય જ નહિ એવી તે સમયે આખા હિન્દમાં સામાન્ય માન્યતા હતી. ગડમંડળા જેવા એક નાના અને નજીક રાજ્યે હિન્દના મહાન સમ્રાટ શહેનશાહ અકબરની સામે યુદ્ધમાં ઊતરવું એ તો કેવળ મૂખાંઘસિરેલું સાહસ છે એમ ગડમંડળાની પ્રગ્ન તેમ જ આજુબાજુના ખીજા રાજ્યો સમજવા લાગ્યા. પણ પ્રગ્નના ગભરાટની તેમ આજુબાજુના રાજ્યોના અભિપ્રાયની અસર વીર રાણી દુર્ગાવતી ઉપર ખીલકુલ થઈ નહિ. તે તો ધૈર્ય તથા ઉત્સાહથી શહેનશાહ અકબર સાથે યુદ્ધમાં ઊતરવાની તૈયારીઓ કરવા લાગી. અલ્પ સમયમાં તેનું સૈન્ય પણ ગડમંડળાથી કૃત્ય કરવા તૈયાર થઈ ગયું. આ વખતે દુર્ગાવતીના પુત્ર વીર નારાયણની ઉંમર માત્ર અઢાર વર્ષની હતી. રાણી દુર્ગાવતી તથા પ્રધાન અધરસિંહનો વિચાર એવો હતો કે યુદ્ધ શરૂ થાય ત્યાર પહેલાં વીર નારાયણને કાઈ સુરક્ષિત સ્થળે મોકલી દેવો. પણ વીર નારાયણ તો તેના નામ પ્રમાણે ખરેખરો વીર હતો. તેને પોતાના પિતા તથા માતા અનેના તરફથી હિંમત અને શૌર્યનો વારસો મળ્યો હતો. તેથી તેણે આવે સમયે સુરક્ષિત સ્થળે નાસી જવાની સાફ ના પાડી અને રણક્ષેત્રમાં ઝંપલાવવાનો સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. છેવટે રાણી તથા પ્રધાનને નમતું મૂકવું પડ્યું. અને તેમણે વીર નારાયણને યુદ્ધ માટે સજ્જ થવાની આજ્ઞા આપી. રાણી દુર્ગાવતીએ પોતે સૈન્યનું સેનાધિપતિપણું લીધું. તે શસ્ત્ર સજ્જ બખતર પહેરી યુદ્ધમાં ઊતરવા નીકળી પડી. તેના શિર ઉપર રાજમુગટ શોભી રહ્યો હતો. તેના એક હાથમાં ચળકતી બરછી હતી તથા બીજા

હાથમાં તેજસ્વી તલવાર હતી. પોતાના તેજ અથ ઉપર સવાર થઈ તેણે રણક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યું. તેના ક્રામળ હૃદયમાં દેશપ્રેમ તેમ તેની રંગે રંગે સ્વાતંત્ર્યનું અનુન પ્રસરી રહ્યું હતું. ઘોડા ઉપર સવાર થઈ, પેંગડામાં પગ ધાલી ઉભા થઈ, તેણે ભયંકર સિંહનાદ કર્યો. આ સિંહનાદ સાંભળીને દુર્ગાવતીના સન્યમાં નવીન ચેતન આચ્યું. સર્વના હૃદયમાં બલિદાનનો અગ્નિ પ્રજ્વળવા લાગ્યો. રાણી પ્રત્યેના પ્રેમ તથા સ્વદેશાભિમાનના ઉત્સાહમાં દુર્ગાવતીના વીર રજપૂત સૈનિકા પોતાના પ્રાણની પણ આહુતિ આપવા તૈયાર થઈ સંગ્રામમાં નીકળી પડ્યા. સૌથી મોખરે વીર રાણી દુર્ગાવતી અને પાછળ તેના વફાદાર વીર સૈનિકા ગોઠવાયા એ રીતે તેમણે અસહ્યાનના સૈન્યને યુદ્ધ આપવા પોતાની કુચ શરૂ કરી.

(૩)

રાણી દુર્ગાવતી ૮૦૦૦ ઘોડેસ્વારો, ૧૫૦૦૦ પાયદળ સૈન્ય તથા ૧૪૦૦ હાથીઓ સાથે સિંહગઢ નજદીક આવી પહોંચી. એ સ્થળે બંને સૈન્યોનો ભેટો થયો અને દારણ યુદ્ધની શરૂઆત થઈ. દુર્ગાવતીનું ચંડી સ્વરૂપ નીરખી શત્રુઓના હાંઝા ગગડી ગયા અને તેમણે વિજયની આશા છોડી દીધી. બંને પક્ષો તરફથી યુદ્ધના શંખનાદો સંભળાવા લાગ્યા. વીજળીની માફક તલવારો ચળકવા લાગી અને ગાજરોની માફક સૈનિકાનાં માથાંઓ કપાઈ ધડથી છૂટાં પડવા લાગ્યાં. દુર્ગાવતીના સૈન્યે બે વાર અસહ્યાનના મોગલ સૈન્ય ઉપર હુમલો કર્યો અને બંને વખતે રાણીના ન્યતે સૈવિજય મળ્યો. દુર્ગાવતીના સૈન્યનો બીજો વારનો ધસારો એટલો બધો સખત હતો કે અસહ્યાનના સૈન્યે રણક્ષેત્ર છોડી નાસવા માંડ્યું. રાણી દુર્ગાવતીએ સાહસ કરી એ નાસતા સૈન્યની પૂંડ પકડી. આ વીર ક્ષત્રાણીની ચળકતી તલવારની સામે ઉભા રહેવાની કોઈની પણ હિંમત આલતી

નહોતી. આખના પત્રકારામાં શત્રુસૈન્ય સટકી ગયું. આ રીતે એક રજપૂત વીરાંગનાને હાથે મહાન શહેનશાહ અકબરના સૈન્યનો બળને વાર પરાજય થયો. સારાએ હિન્દુસ્તાનમાં તે સમયે મોગલ સૈન્યનો વિજય ડંકા વાગી રહેતો હતો. પરંતુ એ અગિત મનાતું મોગલ સૈન્ય આ યુદ્ધમાં વીર દુર્ગાવતીના સૈન્ય સામે ટકી શક્યું નહિ. પળવાર આરામ લીધા વગર નાસતી મોગલ ફોજ ઉપર પાછળથી દુર્ગાવતીએ પોતાના હુમલાઓ બારી રાખ્યા. મોગલ સૈન્ય હેરાન હેરાન થઈ ગયું. આ મહાશક્તિના તેજ આગળ મોગલ સેનાધિપતિ અસફખાનનું તેજ હણાઈ ગયું. તેનો ઉત્સાહ નરમ પડી ગયો અને તેના આખા સૈન્યમાં નિરાશાનાં વાદળાં છવાઈ રહ્યાં.

સિંહગઢના રણક્ષેત્રમાં રાણી દુર્ગાવતીએ જે પરાક્રમ બતાવ્યું હતું તેની ઇતિહાસના પાઠ્ય પુસ્તકોમાં બિલકુલ નોંધ લેવામાં આવેલી નથી એ ખરેખર દિલગીરીની વાત છે. આ વીર રાણીના બહારથી નાબુક અને કામળ દેખાતા શરીરમાં આટલી બધી હિંમત અને આટલું બધું શૌર્ય ક્યાંથી આવ્યું તે એક નવાઈની વાત છે. તેના પરાક્રમથી શત્રુઓમાં ભંગાણુ પડ્યું, તેઓ હાર્યા અને નાકા.

યુદ્ધ પુરું થયે રાણી દુર્ગાવતીએ પોતાના સૈન્યને આરામ લેવાનો હુકમ આપ્યો. પરંતુ દૈવયોગે આ આરામ હાનિકારક નીવડ્યો.

રાણીનો વિચાર સૈન્યને માત્ર જે ચાર ઘડી આરામ લેવા દેવાનો હતો. પરંતુ ગડમંડળાના સૈન્યે આખી રાત આરામ લેવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી અને રાણીને તેમ કરવા દેવાની આજીજી કરી. રાણીને એમ લાગ્યું કે વિજયો સૈન્યની માગણીને તુરંતકારી કાઢવી એ તેમનો ઉત્સાહ ભંગ કરવા ખરોખર છે. તેથી રાણીએ સૈન્યને આખી રાત આરામ લેવાની પરવાનગી આપી. જે રાણીની યોજના મુજબ સૈન્યે માત્ર જે ચાર ઘડી આરામ લઈ શત્રુઓ ઉપર ફરી હુમલો કર્યો હોત તો દુર્ગાવતીનો ઉવટનો સંપૂર્ણ વિજય નક્કી હતો.

અસહજાનના છુપા બાતમીદારોએ તેને ખબર પહોંચાડી કે ગડમંડળાનું સૈન્ય આખી રાત આરામ લેવાનું છે અને સવારે આપણા સૈન્ય સામે હુમલો લાવવાનું છે. કાબેલ મોગલ સેનાધિપતિએ આ બાતમીનો પૂરેપૂરા લાભ લેવાનો વિચાર કર્યો. ખુલ્લા મેદાનમાં તેને બે વાર પરાજય મળેલો હોવાથી તે રાણીના ઉપર ધણો જ આકર્ષ ગયો હતો. રાણીનું સૈન્ય આખી રાત આરામ લેવાનું છે એ ખબર સાંભળી તેને આનંદ થયો. તેણે પોતાની યોજના એકદમ ઘડી કાઢી. મધ્યરાત્રિ વીતી ગયા પછી તેણે પોતાની બચાંકર તોપો સાથે દુર્ગાવતીના ઊંચતા સૈન્ય ઉપર ઓચિંતો છ.પો માર્યો. દુર્ગાવતીનું સૈન્ય આ વખતે ગડમંડળા અને સિંહગઢની વચ્ચે હતું. રાણીને ખબર પડી કે શત્રુએ હમો કર્યો છે અને ઊંચતા સૈન્ય ઉપર ઓચિંતો છ.પો માર્યો છે એટલે તે તુરત જ સફાળા પોતાના પલંગ ઉપરથી ઉભી થઈ ગઈ. પળવારમાં તેણે ખખટર પહેરી શસ્ત્રો સજી દીધાં અને બચાંકર સિંહનાદ કરી પોતાના ઊંચતા સૈન્યને જાગ્રત કરી દીધું. અસહજાનનો બધી તોપો વખતસર આવી નહિં પહોંચવાથી તેમ દુર્ગાવતીની સમયસૂચકતાથી મોગલોનો આ હુમલો પણ નિષ્ફળ ગયો. દુર્ગાવતીના રજપૂત સૈન્યને આમ ત્રીજી વાર પણ વિજય મળ્યો. પરંતુ દુર્ગાવતીના સૈન્ય ઉપર ઓચિંતો હુમલો થયેલો હોવાથી શત્રુઆતમાં જ્યારે એ સૈન્ય તદ્દન અવ્યવસ્થિત હતું અને તેમાં નાસમાગ થવા લાગેલી હોવાથી એ સૈન્યના ઘણા માણસો માર્યા ગયા. જો કે દુર્ગાવતીની કાર્યકુશળતાએ એ સૈન્યને દૂંક સમયમાં વ્યવસ્થિત કરી દીધું અને શત્રુને હરાવી તેનો હુમલો પાછો વાળ્યો પણ એ હુમલામાં હિન્દુ રાણીના સૈન્યની ખુબારી પુષ્કળ થઈ. પરિણામે બીજો દિવસે જ્યારે અસહજાનની બધી તોપો આવી પહોંચી અને તેની મદદથી તેણે દુર્ગાવતીના સૈન્ય ઉપર ફરી હુમલો કર્યો ત્યારે દુર્ગાવતીના સૈન્યથી એ હુમલાનો ખરોખર સામનો થઈ શક્યો નહિ અને હિન્દુ રાણીના સૈન્યને ઘણું નુકસાન પહોંચ્યું, તેથી સૈન્ય નાસીપાસ થવા લાગ્યું. આ વખતે દુર્ગાવતી પોતાના

જયમંગળ નામના હાથી ઉપર સ્વાર થઈ સૈન્યને મોખરે આવીને ઊભી રહી અને સૈન્યને પ્રોત્સાહન આપવા મંડી. અસહ્યાનની તોપોના ગોળા એક ભયંકર દાવાનળની માફક રજપૂત સૈન્યની ખુવારી કરી રહ્યા હતા. કુમાર વીર નારાયણે પણ પોતાની માતાની માફક આ યુદ્ધમાં અતુલ્ય પરાક્રમ બતાવ્યું. અહાર વર્ષના આ વીર યુરકે યુદ્ધની મધ્યમાં ધસી આવી અસંખ્ય શત્રુઓનો નાશ કર્યો પરંતુ તેને પુષ્કળ ધા વાગ્યા હતા. દુર્ગાવતીને આ વાત ખબર પડતાં જ તે તરત જ પોતાના એકના એક પુત્રની મદદમાં દોડી ગઈ. પુત્રને કાંઈક વધારે સહીસલામત સ્થાન ઉપર મોકલી દઈ તેનું સ્થાન માતાએ લીધું. શત્રુની ફાજે વીર નારાયણને ચારે તરફથી ઘેરી લીધો. તોપોના ગોળા અને તીરોના ધાથી એનું આખું શરીર ઘવાઈ ગયું હતું અને ચાળણીના જેવું બની ગયું હતું. દુર્ગાવતીએ આ બધું જોયું. ચતુર રાણી તરત જ સમજી ગઈ કે વીર નારાયણ હવે આ જગતમાં ધડી બેઠેલો મહેમાન છે. પણ વાર તો તેના હૃદયમાં માતૃપ્રેમ ઊભરાઈ આવ્યો. આંખમાં આંસુ આવો ગવાં અને ડૂમો ભરાઈ ગયો. પણ એક ક્ષણમાં જ તેણે જોઈ લીધું કે જો અત્યારે હું લાગણીવશ થઈ નયનાઈ બતાવીશ તો આખા સૈન્યમાં નિરૂત્સાહ ફેલાઈ જશે અને તેનું પરિણામ ભયંકર આવશે. હૃદયની લાગણીઓને અંકુશમાં રાખી તેણે યુદ્ધ તરફ પોતાનું મન પરોવ્યું. અને શત્રુસૈન્ય ઉપર ભયંકર હુમલો કર્યો.

રણુક્ષેત્રની પાસે એક નદી હતી. રાત્રે તો એ નદી લગભગ સૂકી હતી. અને દુર્ગાવતીનું સૈન્ય એ નદી આગળ ધસ્યું હતું. પણ સવારે એ નદીમાં એકાએક ઘોડાપૂર આવ્યું. દુર્ગાવતીએ જોયું કે હવે માફ સૈન્ય આ નદી ઓળંગી ગડમંડળા તરફ પાછું ફરે એ અશક્ય હતું. હવે તો શત્રુઓની તોપોની સામે જ ઊભા રહી આપણું વીરત્વ બતાવવું. એ સિવાય બીજો રસ્તો રહ્યો નથી. મોગલ સૈન્ય તરફથી ઉપરાજાપરી આવતા તોપોના ગોળાઓએ અસંખ્ય રજપૂતોના પ્રાણ લીધા હતા. આખું રણુક્ષેત્ર ભયંકર

બની ગયું હતું. અસફળાએ નદીમાં આવેલા પૂરનો લાભ લઈ દુર્ગાવતીના સૈન્યને ઘેરી લીધું અને એ સૈન્યના ઉપર ચારે તરફથી તોપોનો મારો ચલાવવા માંડ્યો. વીર રજપૂત સૈનિકાએ પણ પોતાનું પરાક્રમ બતાવવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નહિ. મોગલોને શરણે જઈ પોતાનો જીવ બચાવવાનો વિચાર કર્યોએ કાંઈને આવ્યો નહિ.

દુર્ગાવતીના સૈન્યમાં હવે માત્ર ૩૦૦ વીર યોદ્ધાઓ જીવતા રહ્યા હતા. બાકીના બધાએ ખપી ગયા હતા. એવામાં શત્રુનું એક તીર દુર્ગાવતીની આંખમાં વાગ્યું. એ તીર આંખમાંથી બહાર ખેંચી કાઢવાને રાણીએ બહુએ પ્રયાસો કર્યા, પણ એના એ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડ્યા. આવા કટોકટીના સમયે પણ આ વીરાંગનાએ હિંમત છોડી નહિ. આંખમાં તીર લાગેલું હોવા છતાં તે બહાદુરીથી શત્રુઓની સામે લડવા જ કરતી હતી. દાંતવતી ઘોડાની લગામ પકડી એક હાથમાં તલવાર અને બીજા હાથમાં બલો ઝાલી વીર ચંડીની માફક તેણે શત્રુના સૈન્યમાં આમનેમ ધસવા માંડ્યું. જે તરફ તે ધૂસતી ત્યાં શત્રુના સૈન્યની આખી હારની હાર તેની કાતીલ તલવારના ઘાથી નાશ પામતી હતી. પરંતુ તેનાથી હવે વધુ વખત ટકી શકાયું નહિ. આખરે શત્રુના સૈન્ય તરફથી દૂરથી આવેલું એક તીર તેના ગળામાં વાગ્યું અને તે બેશુદ્ધ ઘણા ઘોડા ઉપરથી નીચે પડી. ચોતરફ તેને અધિકાર દેખાવા લાગ્યો. જે વીર રાણી પોતાના એકના એક પ્રિય પુત્રને મરણનો ઘાયલ થયેલો જોઈ બિલકુલ ગભરાઈ નહોતી. તે હવે ગભરાઈ ગઈ. વિજયની આશા તો હવે બિલકુલ રહી નહોતી. તેના વીર સૈનિકામાંથી હવે માત્ર ગણ્યા ગાંડ્યા જીવતા રહી શક્યા હતા. બેભાન રાણીને તરત જ તેના વફાદાર સૈનિકાએ ઊંચકી લીધી અને હાથીની ઝાંખાડી ઉપર સુવાડી. થોડી વારે તેને જાન આવ્યું હાથીના મહાવતે રાણીને આજીજી સાથે કહ્યું કે “આપ આજ્ઞા આપે તો હું નદી એળંગી આપને સહીસલામત ગડમંડળામાં પહોંચાડી દઉં.” પણ આ વીર રમણીએ આવે સમયે પણ રણક્ષેત્રમાંથી નાસી

જવાની ચોખ્ખી ના પાડી. તે પોતાનો ક્ષાત્ર ધર્મ બીજકુલ સુખી નહિ. શત્રુને શરણે જઈ પોતાનો પ્રાણ બચાવવાનો તો એને તેમ બીજા કાષ્ઠ સૈનિકને વિચાર સરખોએ આવ્યો નહોતો. શત્રુને પીડ બતાવ્યા વગર રણક્ષેત્રમાં જ પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપવાનો રાણીએ નિશ્ચય કરી દીધો. એટલે હાથે જીવતા કેદ પકડાવવું કે તેને હાથે મરવું તેના કરતાં તો પોતાને હાથે જ પોતાનો પ્રાણ લેવો એ તેને યોગ્ય લાગ્યું. હાથમાં હથીઆર પકડવાની તેનામાં શક્તિ રહી નહોતી શરીરમાંથી ઠંકણે ઠંકણેથી લોહીના ફુવારા બીડી રહ્યા હતા. પ્રત્યેક ક્ષણે તેની જીવનશક્તિ ક્ષીણ થયે જતી હતી. એવે વખતે એકાએક તેનામાં જુસ્સો આવ્યો. એકદમ તેણે હાથીના મહા-વતના હાથમાંથી પોતાની લલ્લચાર ઝુંટાવી લીધી, અને પોતાની છાતીમાં બોંદી દીધી. તરત જ આ વીરાંગનાના સુંદર શરીરમાંથી પ્રાણ પંખેડ ઉડી ગયું. આ રીતે આ વીર રાણી દુર્ગાવતીએ ક્ષત્રિય ધર્મ અને કર્તવ્યની વેદી ઉપર પોતાના પ્રાણનું અલિહન આપ્યું.

જે સ્થળે રાણી દુર્ગાવતીએ પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો હતો તે સ્થળ આજે પણ ત્યાંના રહેવાસીઓ અભિમાનથી મુસાફરોને બતાવે છે. આ સ્થાન દરેક હિન્દુને મન તો પવિત્ર તીર્થસ્થાન હોવું જોઈએ. આજે પણ એ સ્થળે એ જોગ પથ્થરો પડેલા જોવામાં આવે છે. લોકકાજિ એવી છે કે એ જ પથ્થરો રાણી દુર્ગાવતીના સૈન્યના એ ડંકાઓ છે. આ જ પથ્થરો જોઈ ઇતિહાસકારો તથા કવિઓના હૃદયમાં અનેક જાતના ભાવો ઉદભવે છે.

સિંહગઢના યુદ્ધ પી સરખામણી તો હલદીવાટ યુદ્ધ સાથે થયી જોઈએ. અને ઇતિહાસકારોએ રાણી દુર્ગાવતીને વીર રાણા પ્રતાપની હારમાં સ્થાન આપવું જોઈએ. પરંતુ આપણા દુર્ભાગ્યે આપણા દેશના ઇતિહાસકારોએ રાણી દુર્ગાવતીની જીવનકથાને યોગ્ય ન્યાય આપ્યો નથી. આપણે આશા રાખીયું કે ભવિષ્યના ઇતિહાસકારો આ વીર રમણીને ન્યાય આપશે અને ઇતિહાસમાં તેને યોગ્ય સ્થાન આપી તેની કીર્તિને અમર કરશે.

दुर्गावती की वीरता.

जब दुर्गावती रण में निकली हाथों में थीं तलवारें दो ।
घरती कांपी आकाश हिला, जब हिलने लगी तलवारें दो ॥१॥

गंगा की धार लगी तपने, सरयू का पानी उबल पड़ा ।
सूरज की आंखें चुधियाईं, जब चमक उठी तलवारें दो ॥२॥

वायु भी त्रसे सहम गई, आकाश का रंग भी जर्द हुआ ।
उन गोरे २ हाथों में जब तड़प उठी तलवारें दो ॥३॥

गुस्से से चेहरा ताम्बा था आंखों से शरारे उठते थे ।
घोड़े की बाग दांतों में हाथों में थीं तलवारें दो ॥४॥

लो फिर गई एक शेरनी है हर उज्ज्व बदन का फड़क उठा ।
वो चोट पड़ी नक्कारे पर वह निकल पड़ी तलवारें दो ॥५॥

जिस तरफ गई बिजली की तरह इकपरे का मंजर बांधदिया ।
कटर के गई दुश्मन की सफें जिस तरफ गई तलवारें दो ॥६॥

हर हाथ पयामें मौत बना हर बार बहाना मौत का था ।
सिर धड़से कटे गाजरकी तरह जब कौद गई तलवारें दो ॥७॥

लाशों से भूमि दबने लगी और रक्त के दरिया बह निकले ।
 उस तरफ हाहाकार मची जिस तरफ चली तलवारें दो ॥८
 वो फस गई हैं नरगे में वो एक धिरी हैं बीसों में ।
 वो निकल गई विजली की तरह सौसे लड़ी तलवारें दो ॥९
 दुश्मन के छक्के छूट गये सब कोम म्लेच्छो टूट गये ।
 पाँव सिरों पर रख भाग उठे जब रुक न सकी तलवारें दो ॥१०
 दुर्गा भारत की शान थी तू हिंदुओं की पतकी मान थी तू ।
 दुश्मन को याद अभी तक हैं तेरी खूनी तलवारें दो ॥११

